

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 83^e jaargang • augustus 2010 • losse verkoop €2,50

Oud Utrecht 4

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Historische wandelingen getest

1e Daalsedijk

Utrechts Joods leven verbeeld

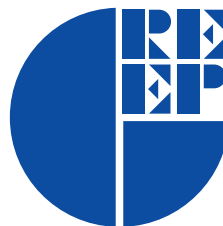
Bisschoppelijk bevrijdingsdefilé

voor utrechtboeken
stad en provincie

selexyz broese

hoofdvestiging: stadhuisbrug 5
3511 kp utrecht t 030 2335200
e info.broese@selexyz.nl
www.selexyz.nl

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Lange Nieuwstraat 66
3512 PL Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Mob. 06-24133494
Fax 030-666 14 41

Bouw Belegging Restauratie Recreatie Bemiddeling

LAAN VAN VOLLENHOVE 2925 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030 - 695 66 44

De kracht in vellen offset

Roto Smeets

Een bedrijf dat vecht voor de successen van zijn opdrachtgevers. Roto Smeets GrafiServices is gespecialiseerd in vellen offset en bedient zijn nationale en internationale opdrachtgevers vanuit twee locaties. Van advies tot persoonlijke begeleiding van pre-media, nabewerking, pre-distributie tot distributie.
Strong, sharp, safe & fast.

GrafiServices

Utrecht
T 030 - 282 28 22

Eindhoven
T 040 - 250 50 00

www.rsgrafiservices.nl
rsgrafiservices@rotosmeets.com

Roto Smeets GrafiServices is onderdeel van Roto Smeets Group.

ook bij hoge verwachtingen

jeroen tirion, grafisch ontwerp - info@jeroentirion.nl

LEVEN IN UTRECHT 1850-1914

P.D. 'T HART, *Leven in Utrecht 1850-1914. Groei naar een moderne stad.*
348 blz., gebonden, geïllustreerd, ISBN 90-6550-888-0, €29,-.

Utrecht was in de negentiende eeuw bepaald geen gezapige en deftige rentenierstad, zoals vaak is beweerd. Er werd hard gewerkt aan de verbetering van de armenzorg, de volksgezondheid, de volkshuisvesting, de werkgelegenheid en de arbeidsomstandigheden. Het leven van de gewone Utrechters, die in dit boek centraal staan, werd een stuk aangenamer.

Een uitgave van Verloren. Zie www.verloren.nl.

Inhoud

120

Paul Krijnen

J.P.C. Grolman als schilder van het Joodse leven in Utrecht

125

Wim Braakman

Slijpsteen voor Napoleons soldaten?

Krassen in de Utrechtse Pandhof

126

Mascha van Damme en Fred Vogelzang

Monumentendag 2010: de smaak van de 19e eeuw

128

Maurice van Lieshout

Stappen door de Utrechtse geschiedenis

134

Ton H.M. van Schaik

Bevrijdingsdefilé aan de Maliebaan

Een historische foto uit de meidagen van 1945

137

Signalement

138

Steven de Clercq en Hans van Bommel

Hoefslagpalen langs het Zandpad van de Vecht

Paal met verhaal 3

140

Marion Cornélie van Oudheusden

Op zoek naar een geurig, warm grijs

Boekbespreking

142

Agenda en berichten

Schilder van het Joodse leven

Dat de schilder J.P.C. Grolman als enige eind 19e, begin 20e eeuw het Joodse leven in Utrecht vastlegde was bekend. En ook dat zijn werk na zijn dood grotendeels verspreid of zoek geraakt is. Foto's daarvan en een origineel zijn nu opgespoord. Ze geven een zeldzaam beeld van de belangrijkste vieringen in de Utrechtse synagoge.

Historisch wandelen

Wandelen is populair. Lokale geschiedenis is in. Dus verschijnen er steeds meer beschrijvingen van historische wandelroutes. Hoeveel wandelplezier en historisch inzicht bieden die eigenlijk? Ervaringen van wandelaars die zes recent verschenen Utrechtse routes uitprobeerden en hun weg zochten over (voormalige) dijken, langs een spoorlijn, in de voetsporen van Nijhoffs Awater of door het groen van Zocher.

Bevrijdingsdefilé aan de Maliebaan

Op 7 mei 1945, de dag dat Canadese en Engelse soldaten Utrecht bevrijdden, verzamelde de bevolking zich rond het stadhuis om met de teruggekeerde burgemeester Ter Pelkwijk feest te vieren. Later die dag vond er op de Maliebaan nog een huldiging plaats waarvan slechts één, tot nu toe vrijwel onbekende foto, is overgeleverd. Wie zijn de zes heren die aartsbisschop De Jong flankeren?

□ FOTO OMSLAG: MAURICE VAN LIESHOUT

J.P.C. Grolman als schilder van het Joodse leven in Utrecht

Paul Krijnen

Politicooloog, publicist en musicus.

Er is niet veel beeldmateriaal bekend van het vooroorlogse Joodse leven in Utrecht. Het werk van J.P.C. Grolman, die dat leven in zijn werk vastlegde, is grotendeels verspreid of zoek geraakt. Dankzij een aantal foto's, recent aangetroffen in zijn nalatenschap, hebben we nu letterlijk een beeld van enkele van die tekeningen en lukte het een origineel op te sporen.

Deze tekening beeldt het lezen van de heilige wetsrol uit tijdens de viering van de grote verzoendag, Jom Kippoer. Aan de vooravond van deze feestdag wordt de Kol Nidrei-dienst gehouden. De voorgangers dragen witte kleden en aan de voeten wordt geen leder gedragen. Een aantal mannen op de afbeelding draagt een hoge hoed met het gebedskleed eroverheen.

De man rechts bovenaan de trap houdt de fraai bewerkte koker, waarin de wetsrollen bewaard worden, vast. Geheel rechts hangt een lamp met het neer tamied, het eeuwig licht, dat ook in de tempel in Jeruzalem altijd bleef branden. De verblijfplaats van het origineel is onbekend. Grolman kleurde een zwart-wit foto in.

Zelfportret circa 1900 (detail).

□ COLLECTIE JETTY EN PAUL KRIJNEN.

In de encyclopedie *Pinkas Hakehillot*, die een beschrijving geeft van alle Joodse gemeenschappen ter wereld vanaf de oprichting tot na de Holocaust, staat in het hoofdstuk over Utrecht: 'Vanaf de tweede helft van de 19e eeuw hebben we de beschikking over beeldende beschrijvingen van het leven van de joden dankzij het schilderwerk van de Nederlandse in Utrecht geboren schilder J.P.C. Grolman. Deze ging zich interesseren voor het leven van de joden en schilderde onder meer de synagoge.'¹ Johan Paul Constantinus Grolman (1840-1927)² behoorde met Johannes Bosboom (1817-1891) en Eduard Frankfort (1864-1920) tot het kleine groepje Nederlandse kunstenaars dat het gebeuren in de synagoge vastlegde. Daarnaast maakte Grolman, die zelf een streng gelovig Lutheran was, ook figuurstudies van Joodse Utrechtse en legde hij andere facetten van het Joodse leven vast. In Utrecht was hij de enige kunstenaar die dat deed en dat maakt dit deel van zijn oeuvre bijzonder waardevol.³

Middelpunt van de Joodse gemeenschap

De synagoge aan de Springweg vormde vanaf het eind van de 18e eeuw tot de Tweede Wereldoorlog het spirituele en organisatorische centrum van de Joodse gemeenschap in Utrecht. Eeuwenlang waren de Joden in Utrecht door zowel het middeleeuwse katholieke gezag als het protestantse gezag van na de Reformatie gediscrimineerd. In de 14e en opnieuw in de 15e eeuw vestigde zich weliswaar een kleine Joodse gemeenschap in het Jodenrijtje, nabij de Bakkerstraat, maar beide malen werd deze na korte tijd weer uit de stad verdreven. Toen Karel V in de 16e eeuw Heer van Utrecht was geworden, werd het regiem nog strenger en werden ook inwoners die Joden huisvestten strafbaar gesteld. Na de Reformatie domineerde in Utrecht de rechtzinnige richting waarvan de theoloog Voetius in de 17e eeuw tientallen jaren het gezicht was. De Utrechtse trokken zelfs ten strijde tegen de synago-

Deze tekening geeft eveneens een moment van de Jom Kippoerviering weer. Het is inmiddels dag geworden en nu wordt de heilige wetsrol, de Tora, getoond. Dit gebeuren is iets rechts van het midden zichtbaar. Links tegen de achterwand staat de Heilige Ark, waar de wetsrollen werden bewaard. De Hebreeuwse tekst op de Ark betekent: 'Weet wel voor wie gij staat'. Erboven hangen stenen tafelen met de tien geboden. Zoals in elke synagoge zijn er grote ramen, die verwijzen naar de wereld buiten, waar gewerkt en gezorgd moet worden. Verschillende mannen hebben een sidoer, een gebedenboek in de hand. Deze tekening hangt nog steeds in de synagoge op de Springweg.

□ FOTO MAURICE VAN LIESHOUT

gen die in de loop van de 17e en 18e eeuw in Maarssen en Maarsseveen ingericht werden. Er bestond geen begrip voor de 'Joodsche en onchristelijke exercitie, stouticheden ende ergernissen'.⁴ Alleen tijdens de jaarmarkt in juli mochten Joden in de stad verblijven. Ook voor handelsactiviteiten was het hun toegestaan gedurende de dag de stad te bezoeken, maar voor het slaan van de avondklok moesten zij Utrecht verlaten. Zo duurde het, enige uitzonderingen daargelaten, tot het eind van de 18e eeuw voordat zich Joden in Utrecht konden vestigen. De frisse wind van de verlichting die uit Frankrijk aanwoei, zorgde ervoor dat de oude verboden verdwenen. In 1789 werd toestemming gegeven voor vestiging en voor het houden van synagogediensten. In de Franse tijd kreeg de Joodse godsdienst volledige gelijkstelling met de andere godsdiensten. Aanvankelijk hield de Joodse gemeente diensten in de Lange Nieuwstraat ten huize van Isaac Eli-

In 1797 kreeg de Joodse gemeenschap de beschikking over een begraafplaats in De Bilt. Omdat deze ver weg gelegen was, werd hij slechts eenmaal gebruikt. In 1807 is de Joodse begraafplaats aan het Zandpad opgericht. De Joodse gemeenschap betaalde nog wel geruime tijd de erfpacht voor de Joodse begraafplaats in de Bilt.

□ AQUAREL, DATERING ONBEKEND | COLLECTIE JOODS HISTORISCH MUSEUM.

De gedenkdag Tisja Be-av, wat betekent de negende dag van de maand av in de Joodse jaartelling, is de treurdag om de verwoesting van Jeruzalem. Op de vooravond begint deze herdenking, die de hele nacht en volgende dag tot zonsondergang doorgaat. Zelfs de gewone verlichting is voor deze nacht van rouw nog teveel en de synagoge is in duister gehuld. De mannen zitten op lage bankjes of de trap van de biema. Om toch het gebedsboek te kunnen lezen heeft men kleine kaarsjes in de hand. De Heilige Ark is nog net links naast de biema zichtbaar. De verblijfplaats van het originele kunstwerk is niet bekend. Grolman kleurde een zwart-witfoto in (detail).

azar van Lier. In 1792 verhuisde zij naar de Springweg, naar een gebouw dat eerder dienst deed als kerk van de Doopsgezinde gemeente. Enige tientallen jaren later was de synagoge dringend aan vervanging toe. Gemeente en Provinciale Staten subsidieerden een deel van de kosten van de nieuwbouw van 1849, overigens niet nadat de plannen door de hoofdingenieur van Waterstaat der provincie kritisch onder de loep waren genomen. Ook een gift van koning Willem I werd voor de nieuwbouw aangewend. Het gebouw bleef tot 1925 in gebruik, toen het opnieuw vervangen werd. In gebouwen naast de synagoge waren een school en een ritueel bad gehuisvest.

De Nederlandsch Israëlitische Gemeente Utrecht (NIGU) was voor de Joodse gemeenschap van groot belang. Niet alleen geloofszaken, maar ook tal van culturele en maatschappelijke verenigingen had zij onder haar hoede. Zo vormde de Joodse gemeenschap een eigen zuiltje in het verzuilde Nederland van voor de Tweede Wereldoorlog.⁵ Helemaal passend bij de kenmerken van de

verzuiling was ze daarnaast hecht verankerd in de Utrechtse samenleving als geheel. Joodse industriëlen als Loeb, Wijzenbeek, Van Laar, Spanjaard en de familie Hamburger bezaten grote fabrieken. De Utrechtse jaarbeurs werd gesticht door een telg uit laatstgenoemde familie: Abraham David Hamburger. In Wijk C en andere volksbuurten woonden Joodse arbeiders en handelaren, die mede kleur aan deze wijken gaven. Als gevolg van de Nazipraktijken in de Tweede Wereldoorlog werd de Joodse bevolking van Utrecht een zware slag toegebracht. Van de circa 1.600 Joodse Utrechtse in 1942 zouden er na de oorlog slechts ongeveer 400 terugkeren.

Grolman en het Joodse leven

Er bestaat maar heel weinig beeldmateriaal van de joodse gemeenschap van voor de Tweede Wereldoorlog. Mede daarom is het werk van J.P.C. Grolman zo interessant. De familie Grolman woonde en werkte ruim honderd jaar in Wijk C. Reynier Grolman kocht in 1798 een huis in de Lange Viestraat. Zijn achterkleinzoon Johan Paul Constantinus Grolman (1841-1927) zou tot circa 1920 in de straat blijven wonen. Meerdere generaties Grolman waren huis- en decoratieschilders. Ook JPC, zoals hij doorgaans werd genoemd, was als zodanig werkzaam. Hij bekwaamde zich van jongs af aan tevens als kunstschilder. Zo nam hij in de jaren zestig van de 19e eeuw al deel aan de exposities van Kunstliefde. Op zijn 50e deed hij zijn zaak over aan zijn zoon en wijdde zich geheel aan zijn passie. Hij ontwikkelde een zeer goede techniek. In zijn eigen tijd kocht de Utrechtse *upper class* zijn werk. Tegenwoordig zijn het Rijksmuseum, het Centraal Museum, het Joods Historisch Museum en verschillende plaatselijke archieven in het bezit van werk van deze schilder. JPC bestudeerde de 17e-eeuwse schilders nauwgezet en hij maakte vele schetsen van personen in 17e-eeuwse kleding. Ook schilderde hij naar Vermeer en Rembrandt en verdiepte hij zich in hun techniek. Net als Saenredam en Vermeer was hij heel bewust bezig met perspectief en verdwijnpunten. Bij gelegenheid liet hij zich ook door een tijdgenoot als G.H. Breitner inspireren.

Vele Utrechtse hofjes, poorten, interieurs, straten, pleinen en monumentale gebouwen werden door Grolman geschilderd. Zijn grote voorbeeld was de kersenschilder Johannes Bosboom (1817-1891). J.P.C. Grolman maakte schilderijen en aquarellen van nagenoeg alle Utrechtse kerken en van vele kerken elders in het land, met name in Groningen, Zuid-Holland en Zeeland. Hij besteedde daarbij veel aandacht aan architectuur, details van de inrichting, lichtval en atmosfeer. Waarschijnlijk hebben de bijzondere werken van Bosboom met het interieur van de Amsterdamse en Haagse synagogen J.P.C. Grolman geïnspireerd tot het maken van vergelijkbare schilderijen en tekeningen van de oude Utrechtse synagoge, die van 1849 tot 1925 in gebruik was. Grolman maakte graag gebruik van *clair-obscur*: een overwegend donkere achtergrond waarbij een deel van het geheel enigszins wordt uitgelicht. De spaarzame verlichting van de synagoge door kandelaars en een kroonluchter bood hem daartoe alle gelegenheid. In 1914 kreeg de synagoge elektrische verlichting.

Het Joods Historisch Museum te Amsterdam bezit twee prachtige tekeningen van de hand van J.P.C. Grolman met biddende Joodse figuren. De staande man heeft een gebedskleed over de schouder en leest uit een gebedenboek. De zittende man heeft een zwarte hoge hoed op, met daaroverheen een gebedskleed en houdt een gebedenboek in de hand. Het is waarschijnlijk dezelfde man die links vooraan op afbeelding te zien is, die thans nog in de Utrechtse synagoge op de Springweg hangt.

□ COLLECTIE JOODS HISTORISCH MUSEUM

Vriendschap met Jac. Swarts

Grolmans vriend, de (kunst)historicus en godsdienstleraar/rabbijn Jac. Swarts (1899-1943) beschreef na het overlijden van Grolman diens werkwijze: 'Ook bracht hij (i.e. J.P.C. Grolman) de synagoge in tekening en hij was de eenige Utrechtsche schilder, die zich aan het bizarre onderwerp heeft gewaagd. Dikwijls kwam hij in het Joodsche bedehuis den voor hem onverstaanbaren eeredienst bijwoonen

Blad uit schetsboek met voorstudies van biddende Joodse mannen.

□ DATERING ONBEKEND | COLLECTIE JOODS HISTORISCH MUSEUM

Oude 'Cameren' in het 'Jodenrijtje' in de 19e eeuw. Dit steegje loopt parallel aan de Bakkerstraat en is via poortjes in die straat en aan de Oudegracht bereikbaar. De afgebeelde huisjes bestaan niet meer.

□ FOTO VAN EEN AQUAREL, GEMAAKT DOOR J.P.C. GROLMAN, AFGEDRUKT IN JAC. ZWARTS, HOOFDSTUKKEN UIT DE GESCHIEDENIS DER JODEN IN NEDERLAND (ZUTPHEN 1929). DE AQUAREL WAS IN BEZIT VAN ZWARTS, VERBLIJFPLAATS SINDSDIEN ONBEKEND.

en op zeer merkwaardige wijze heeft hij den indruk, dien de dienst op hem maakte nauwkeurig weergegeven. Zoo zijn de verdwenen Utrechtsche en ook de oude Maarssensche synagogen meerdere malen het onderwerp van zijn bijzondere studie geweest [...] En wanneer ik hem dan [...] Zaterdagsmiddags bezocht, om hem van advies te dienen of inlichtingen te geven, dan verbaasden mij telkens weer de hooge toewijding, de groote werkkraft en de gestadige arbeidslust van dezen grijsaard.⁶

Door zijn vriendschap met Jacob Zwarts had Grolman meteen een eersteklas informatiebron over de Joodse gemeenschap. Op 15-jarige leeftijd publiceerde Jacob al zijn eerste artikel over de geschiedenis van de joden in het Sticht. Dit artikel zou gevolgd worden door honderden andere. Het was zijn roeping om 'de onmetelijk groote schatten van geest en gemoed, die het Joodsche volk ook nu nog bezit en waardoor het tracht bij te dragen tot het geluk en de verheffing der geheele menschheid' onder de aandacht te brengen.⁷ Zwarts is de geschiedschrijver van de joden in het Sticht geworden. In 1943 stierf hij in het Duitse concentratiekamp Sakrau. J.P.C. was als schilder enorm productief. Behalve de vele schilderijen en tekeningen die hij verkocht, bewaarde hij er honderden. Deze collectie werd in 1928 na zijn overlijden geveild en is daardoor grotendeels niet meer te traceren. Dat geldt ook voor de vijf in de veilingcatalogus genoemde schilderijen en tekeningen met afbeeldingen van de Utrechtse synagoge. Gelukkig liet Grolman van veel van zijn werken foto's maken, die hij soms ook weer inkleurde. Aan de hand van dit materiaal bleek dat in de huidige Utrechtse synagoge nog steeds een werk van hem hangt! Door de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog is de Joodse gemeenschap in Utrecht, die sinds de 19e eeuw gestaag groeide, veel kleiner geworden. Gelukkig heeft J.P.C. Grolman mede voorkomen dat het hele vooroorlogse beeld ook is weggevaagd.

Noten

- 1 'Geschiedenis Utrecht uit Pinkas Hakehillot, door Jozeph Michman, Hartog Beem en Dan Michman, vertaald door Mark Benninga', in: *Nederlandsch Israëlitische Gemeente Utrecht 200 jaar* (Utrecht 1989) 73.
- 2 J.P.C. Grolman was een achterneef van Anthony Grolman, die bekend is door zijn vele Utrechtse stadsgezichten waarover in 2008 een boek verscheen, samengesteld door de auteur van dit artikel en Jetty Krijnen-van der Sterre: *Grolmans Utrecht. De stad rond 1900* (Utrecht, 2008). In *Ons Utrecht* verzorgen beiden wekelijks een rubriek aan de hand van de verzameling beeldmateriaal die deze Anthony Grolman (1843-1926) aanlegde. In het kader van het onderzoek voor het boek over Anthony Grolman kwamen zij in contact met nazaten van J.P.C. Grolman, die nog een aanzienlijke hoeveelheid materiaal van deze schilder bewaard bleken te hebben en een belangrijk deel daarvan over wilden doen.
- 3 J.P.C. Grolman maakte overigens ook afbeeldingen van synagogen elders in het land: Maarssen, Culemborg, Zaltbommel, Den Haag, Nijkerk, Nijmegen en Leeuwarden. Helaas zijn de meeste van deze werken niet te traceren. Lezers die op de hoogte zijn van de verblijfplaats van werk van Grolman, wordt vriendelijk verzocht dat via de redactie aan de auteur kenbaar te maken.
- 4 Jac. Zwarts, 'De synagogen te Utrecht', in: *Nederlandsch Israëlitische Gemeente Utrecht 200 jaar* (Utrecht 1989) 10.
- 5 Vergelijk C. van Dam, *Jodenvervolging in de stad Utrecht* (Utrecht 1985) 26.
- 6 Citaat uit het voorwoord van Jac. Zwarts in de catalogus uit 1928 van A.J. van Huffel's Antiquariaat ter gelegenheid van de verkoop van 'Aquarellen en schilderijen van en nagelaten door den Utrechtschen kunstschilder J.P.C. Grolman'.
- 7 A.A. van Baal-de Vries, 'Jacob Zwarts (1899-1943) (kunst)historicus' in: W. van den Broeke e.a. (redactie), *Utrechtse Biografieën 5* (Utrecht 1998) 216-221.

Slijpsteen voor Napoleons soldaten?

Krassen in de Utrechtse pandhof

Sarcofaagdeksel in de Utrechtse pandhof

□ FOTO WILMA VISSER

In een hoek van het pandhof in Utrecht ligt een rode steen die diep ingekrast is. De steensoort laat zich herkennen als Rode Bentheimer zandsteen, maar de inkepingen zijn raadselachtig. Het informatiebord meldt dat het hier gaat om krassen die gemaakt zijn door de soldaten van Napoleon die er hun bajonetten op geslepen zouden hebben. Het staat geschreven, dus het zal wel waar zijn, denkt menigeen, maar is het niet heel vreemd?

Iedereen die wel eens met een slijpsteen gewerkt heeft weet dat die er juist heel anders uitziet. Zo'n steen is niet ingekrast, maar juist bijzonder glad. Messen, scharen en zwaarden worden in een lichte hoek geschuurd. Slijpen zodat er krassen ontstaan, leidt er juist toe dat het zwaard of mes in een keer bot wordt.

Waarschijnlijk is hier dan ook iets anders aan de hand. In haar boek *Heidens Nederland. Zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden* vertelt Judith Schuyf iets over zogeheten genezende stenen. Als voorbeeld noemt ze de Plechelmuskerk in Oldenzaal, waar aan de zuidzijde een aantal gleuven dicht naast elkaar zit. Andere

Wim Braakman

Theoloog, werkzaam bij de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Groningen

kerken waarbij dit verschijnsel goed te zien is, zijn die van Naarden, Rhoon, Delden en Enschede. Schuyf: 'De steen is hier duidelijk afgekrabd met de bedoeling geneeskrachtig poeder te krijgen, vermoedelijk tegen de pest en de tyfus.' (p.86).

Al in de vroege middeleeuwen werd kerkpoeder gebruikt tegen de pest. Gregorius van Tours verklaarde in de 6e eeuw dat het schraapsel van de grafstenen van heiligen beter hielp dan welk aards geneesmiddel ook. In de volksgeneeskunde was heilig poeder een erkend geneesmiddel. Het kon afkomstig zijn van kerken, van grafzerken, maar ook van heilige stenen als grenspalen en heiligenbeelden.

De vorm van de steen in het pandhof is dan ook die van een sarcofaagdeksel. Deze waren erg duur en alleen de rijken en hoogwaardigheidsbekleders kregen er een. Waarschijnlijk hebben we te maken met de steen voor het graf van een bisschop uit de 10e of 11e eeuw.

Gleuven door afgeschraapt kerkpoeder van de (zandstenen) St. Vincentiuskerk in Haselünne (Duitsland)

□ FOTO WIKIMEDIA COMMONS

Monumentendag 2010:

De nationale Open Monumentendag vindt dit jaar in Utrecht plaats op zaterdag 11 september.

Met de opengestelde monumenten sluit Utrecht aan bij het landelijke thema 'De smaak van de 19e eeuw'. De turbulente veranderingen, ontdekkingen en uitvindingen in de 19e eeuw brachten allerlei nieuwe gebouwtypen met zich mee en leverden verrassende monumenten op.

De 19e-eeuwse bouwhistorie kent twee gezichten: dat van technologische vernieuwingen en de industriële revolutie enerzijds, en dat van het teruggrijpen naar eerdere bouwstijlen anderzijds. Zo resulteerde de industriële revolutie in de bouw van fabrieken en kon na de uitvinding van de stoomlocomotief het spoorweginet en de bijbehorende stations worden aangelegd. De verbeterde gezondheidszorg en de aandacht voor hygiëne leidden onder andere tot de aanleg van de riolering en een waterleidingnet, tot de oprichting van sociale woningbouwprojecten en de bouw van ziekenhuizen. Vanaf 1856 verzeen er ten behoeve van de centrale drinkwatervoorziening vele, soms spectaculaire drinkwatertoren. Een prachtig voorbeeld in Utrecht is de Water-

toren aan de Lauwerhof, gebouwd in neorenaissance stijl. Deze watertoren, waarin het Waterleidingmuseum is ondergebracht, behoort tot de opengestelde monumenten.

Nieuw in oude stijl

Voor het ontwerp van dit soort gebouwen grepen architecten meestal terug op historische bouwstijlen. Aan het begin van de 19e eeuw introduceerde Lodewijk Napoleon, de toenmalige koning van Holland, het neoclassicisme in Utrecht. Zijn paleis met reusachtige balzaal (nu letterenbibliotheek van de Universiteit Utrecht) is in deze op de klassieke oudheid geïnspireerde stijl opgetrokken. Die stijl vinden we ook terug in de Winkel van Sinkel aan de Oudegracht en de even verderop gelegen Augustinuskerk. Vanaf het midden van de 19e eeuw werden de stijlen steeds meer gebaseerd op het eigen (Hollandse) verleden, zoals de renaissance en de gotiek, en deden allerlei neostijlen hun intrede. Over welke stijl zich het meest leende voor een bepaald doeleinde werd soms hevig getwist, zoals pijnlijk duidelijk werd bij het ontwerpen van het Academieggebouw aan het Domplein. Vijf jaar lang werd op nationaal niveau gediscussieerd of het gebouw in de neoklassieke, voor onderwijsgebouwen geschikte stijl opgetrokken moest worden of in een gotische stijl die aansloot bij de Dom. Al die tijd werd de bouw uitgesteld.

Met name de katholieken bedienden zich van de neogotische stijl die teruggreep op middeleeuwen. Na de bevestiging van de godsdienstvrijheid in de grondwet van 1848 en het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 barstte een kerkelijke bouw golf los. Elke katholieke parochie wilde een nieuwe kerk bouwen. Niet alleen om het groeiende aantal parochianen onder te kunnen brengen, maar ook om eindelijk de schuilkerken te kunnen verlaten en vol

de smaak van de 19e eeuw

trots intrek te nemen in een duidelijk zichtbaar gebouw. Onder leiding van Van Heukelum bedacht het Bernulfusgilde voor de nieuwe kerken uitgebreide en kleurrijke decoratieprogramma's, zoals voor de prachtige Williborduskerk in de Minrebroederstraat.

Volgepakt binnen de singels

Andere ontwikkelingen hadden nog grotere gevolgen voor het aanzien van de stad. De aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie maakte de verdedigingswallen van steden overbodig. Dat leidde tussen 1820 en 1870 tot de sloop van middeleeuwse stadsmuren, poorten en bolwerken ten behoeve van de aanleg van de eerste stadsparken. In Utrecht kwam op de voormalige wallen een plantsoen aangelegd door de bekende landschapsarchitect J.D. Zocher. Door de gunstige, centrale ligging van Utrecht vestigden er zich bedrijven en fabrieken die veel werkzoekenden naar de stad lokten. De bevolking van Utrecht groeide snel. In 1822 telde de stad 35.000 inwoners, in 1832 al 43.000 en rond 1900 ongeveer 110.000. Op bestaande binnenterreinen en tuinen in de oude binnenstad werden woningen gebouwd. Driekwart van alle mensen woonde dicht op elkaar gepakt binnen de singels, zoals in de arbeidershuisjes in de Zeven Steegjes, gebouwd voor onder meer de arbeiders van Brouwerij de Boog. De enorme bevolkingsgroei leidde aan het eind van de 19e eeuw tot de eerste stadsuitbreidingen buiten de singels. De bebouwing rukte op tot de grote buitenhuizen van de rijke mensen, zoals Het Hogeland en De Oorsprong aan de Biltstraat.

Chique smaken op de Maliebaan

Naast de binnenstad concentreert het programma van Monumentendag in Utrecht zich rond de Maliebaan en de stadsuitbrei-

Contrast in 19e-eeuwse huisvesting: zicht op het herenhuis Rustenburg (Maliesingel 27) en op twee van de Zeven Steegjes die uitkomen op de Pelmolenweg.

□ FOTO'S C.J.L. VERMEULEN (RUSTENBURG IN 1898) EN G.C.J.A. SMILDA (PELMOLENWEG IN DE JAREN VIJFTIG).
HET UTRECHTS ARCHIEF | COLLECTIE BEELDMATERIAAL

ding aan de oostkant van de stad. De langgerekte baan tussen het 19e-eeuwse Maliebaanstation en het Oorsprongpark was in de 17e eeuw aangelegd voor het *paille maille* spel. Langzaam ontwikkelde de Maliebaan zich tot een wandelpromenade met aangrenzende theekoepels en tuinpriëlen. Politieke en maatschappijkritische groeperingen vestigden hier hun chique buitensociëteiten. Vergroting van koepels en tuinhuisen werd vanaf 1835 niet meer toegestaan. De Maliebaan vormde een trekpleister voor goeude burgers en de chique, groene baan raakte steeds meer (permanent) bewoond. Tussen 1860 en 1900 verrezen er luxe herenhuisen. De bestaande theekoepels werden in de nieuwbouw opgenomen en zijn nu nog zichtbaar. De nieuwe bewoners van de Maliebaan hadden het geld om hun smaak rijkelijk te etaleren, zowel in het exterieur als in het interieur van hun huizen. Een voorbeeld is het grote woonhuis dat de industrieel Ribbius Peletier liet bouwen aan de Maliebaan 15. De groeiende behoefte aan drinkwater leidde ertoe dat in 1847 aan beide zijden van de Maliebaan een waterpomp werd geplaatst. Ook kwam er straatverlichting op gas.

Alle hierboven genoemde panden openen op zaterdag 11 september hun deuren, net als ruim 70 andere monumenten, waarvan maar liefst 23 aan de Maliebaan. Centraal informatiepunt is het Domplein. Meer informatie over de opengestelde monumenten, wandelroutes en andere activiteiten is te vinden op www.openmonumentendagutrecht.nl of een week tevoren in het Stadsblad.

Stappen door de Utrechtse geschiedenis

Je verdiepen in lokale geschiedenis en wandelen zijn twee populaire vormen van vrijetijdsbesteding. Voor Utrechtse wandelaars en geschiedenisfans zijn steeds meer historische wandelroutes beschikbaar. Hoeveel historisch inzicht en wandelplezier bieden die eigenlijk? We¹ namen de proef op de som met zes recent verschenen Utrechtse wandelroutes.

Het uitzetten van wandelingen langs historisch belangwekkende locaties is geen recent fenomeen. Al in 1852 verscheen er in Utrecht een brochure die de bezoeker niet alleen langs de (historische) hoogtepunten van de stad leidt, maar ook vertelt welke winkels, logementen en koffiehuisen hij onderweg aan kan doen.² Vanaf het begin van de 20e eeuw nam het aantal gidsen over stad en provincie (met name de Stichtse Lustwarande) flink toe.³ Soms bevatten deze boekjes min of meer concrete wandeltips, terwijl tegenwoordig een reisgids zonder een of meer historische, uitgebreid beschreven wandelroutes bijna ondenkbaar is.

Niet bedoeld als echte wandelgidsen zijn de, vaak lijvige historische beschrijvingen die onder de titel 'Wandelingen' gepubliceerd werden. Met straten, pleinen en monumenten als ankerpunten slentert de auteur daarin door de stad en rijgt hij losjes de historische feiten aaneen. Hij verwacht niet dat de lezer de wandelstok ter hand neemt, hij biedt hooguit een schetsmatige plattegrond voor een gefantaseerde wandeltocht. Een mooi voorbeeld van deze werkwijze is het in 1874 door Beijers uitgegeven *Utrecht: Historische Wandelingen* van H.J. Broers, dat een jaar later al een herdruk beleefde. Niet omdat menigeen met het boek in de hand door de stad dwaalde, maar veeleer

omdat Broers zich ontpopte 'als een gezellig verteller aan de huiselijke haard' zoals C. Wagenaar hem kenschetst in de door hem verzorgde, uitgebreide editie uit 1909.⁴ Wie in het boek zocht naar een concrete routebeschrijving, kwam bedrogen uit. Dat geldt ook voor het werk van de bekende stadshistoricus A. van Hulzen die in zijn *Wandelingen door Oud-Utrecht* (2003) en *Oud-Utrechtse wandelingen* (2004) twee verzamelingen biedt van losse hoofdstukjes over straten en monumenten waar de lezer zelf desgewenst een route bij elkaar kan puzzelen.

De in de 21e eeuw beschreven en verschenen wandelroutes voeren niet meer alleen langs de bekende hoogtepunten van de stedelijke en provinciale monumentenschat. Nieuwe wandelingen (en fietsroutes) zijn eerder het resultaat van onderzoek naar de geschiedenis van wijken en straten, specifieke voorzieningen, thema's en kunstenaars. De zes hier besproken wandelroutes met als rode draad respectievelijk oude dijken, een spoorlijn, een industrieel gebied, een groenvoorziening en een schrijver, zijn daar stuk voor stuk voorbeelden van.

Wandelaars en geschiedenisfans

Wat maakt een historische wandeling aantrekkelijk? Wie én van wandelen én

Daalsedijkroute: hoek Marconistraat / Edisonstraat met woningen behorend tot de 'Oude Bouw', een wijkje door Ph.J. Hamers ontworpen voor de Woningbouwvereniging Zuilen.

□ FOTO MAURICE VAN LIESHOUT

van geschiedenis houdt, zal al snel tevreden zijn als de combinatie iets extra's oplevert. Wie het eigenlijk om een van beide gaat, zal de geschiedenis of het wandelen eerder op de koop toenemen. De wandelaar stelt vooral een afwisselende tocht door mooie natuur of stedenschoon op prijs, op voorwaarde dat hij lekker door kan stappen. Hij verafschuwt obstakels die de pas vertragen en wandelcorvee door saaie straten en over asfaltwegen, omdat de route per se van historisch punt *a* naar historisch punt *b* moet. De geschiedenisliefhebber verlangt naar een ervaring waarin de duur van een wandeling niet bepaald wordt door het aantal kilometers maar door de kwantiteit en kwaliteit van de beziens- en wetenswaardigheden onderweg. Hij loopt liever twee kilometer met twintig historische aanknopingspunten dan twintig kilometer met twee geschiedkundige hoogtepunten. Historische wandelingen zullen dus vooral veel waardering krijgen, als ze én veel wandelgenoegen én veel historisch interessante informatie bieden.

De zes hier besproken wandelroutes variëren in lengte van 1 tot 14 kilometer.⁵ Drie blijven binnen de grenzen van de stad Utrecht (Rotsoord, Nijhoff, Zochergroen),

twee starten in de stad en gaan voorbij de stadsgrenzen (Stichtse Lijntje en Daalsedijk), een route ligt in de provincie (Eemdijk). De laatste twee genoemde wandelingen volgen min of meer het tracé van een dijk en het Stichtse Lijntje dat van een

□ FOTO MAURICE VAN LIESHOUT

spoorlijn. Twee andere betreffen een nauw omgrensd gebied: Rotsoord in Hoograven en het Utrechtse Singelpark. De zesde wandeling is literair-thematisch van aard en gaat de sporen na die de dichter Martinus Nijhoff in de Domstad achterliet.

Daalsedijk: oprukkende verstedelijking

Net als Het Stichtse Lijntje en een van de beide Nijhoff-wandelingen start de Daalsedijkroute op een van de meest chaotische en minst aangename plaatsen in de Utrechtse binnenstad: het Smakkeelaarsveld. Daar vindt de wandelaar de eerste van in totaal zeven borden met historische achtergrondinformatie over de loop van de voormalige Daalsedijk en Daalseweg. Een schildering van de gehele route siert de zijgevel van het pand Oude Daalstraat 12 (zie omslag van dit nummer). Speciale tegels in het plaveisel - een enkele lijkt door buurtbewoners verwijderd - en de routebeschrijving in het handzame boekje wijzen de weg in noordwestelijke richting tot aan de gemeentegrens van Maarssen, een traject van zo'n 15 kilometer. Wij liepen tot Oud-Zuilen en knoopten er een terugroute aan vast via de westoever van de Vecht (de oostelijke Vechtdijk is door het vele fiets- en autoverkeer niet erg wandelvriendelijk).

De wandelroutes vergeleken

wandeling	gelopen afstand in km	gids ¹	route- beschrijving	kaartjes / beweg- wijzing ²	historisch plezier ³	wandelplezier ⁴	totaalindruk ⁵
Daalsedijk	14	++	++	-- / +	+	-	6,5
Eemdijk	14	-	-	- / geen	-	+	6,5
Nijhoff	4	++	++	++ / geen	+	+	7
Rotsoord	1	+	n.v.t.	+ / +	+	-	7
Stichtse Lijntje	14	++	++	+ / geen	++	+	7,5
Zochergroen	4	++	++	++ / geen	+	++	8

1 Beoordeeld op: uitvoerigheid en presentatie historische informatie; opmaak en illustraties; gebruiksgemak tijdens de wandeling.

2 Betreft bruikbaarheid kaartjes om route te volgen en bewegwijzing (en/of infoborden) op de route zelf.

3 Beoordeeld op: relevantie informatie, nieuwe inzichten, nieuwe blik op vertrouwde omgeving.

4 Beoordeeld op: variatie, natuur- en/of stedenschoon, afwezigheid obstakels en saaie stukken.

5 Gemiddelde van rapportcijfers gegeven door twee tot vier wandelaars.

De Daalsedijkroute reconstrueert het traject van een dijk die zeker zo'n 1000 jaar oud is en de kronkelige loop van de Vecht volgde. De rivier komt voor de wandelaar van nu pas in het laatste kwart van de route in zicht en de volledige verstedelijking en versterking van het eerste driekwart zullen sommigen afschrikken. Als deze wandelroute één ding duidelijk maakt, dan is het wel hoezeer het aanzien van het Utrechtse buitengebied de laatste anderhalve eeuw veranderd is. Van de oudste bebouwing is langs de Daalsedijk vrijwel niets overgebleven en vele kilometers lang hebben we geen moment het gevoel door een voormalig rivierlandschap te lopen. Voordat we in de polderdijk bij Oud-Zuilen nog iets herkennen van de oude Vechtdijk, gaat het door 19e-eeuwse arbeiderswijken, vroeg 20e-eeuwse tuindorpen en langs naoorlogse galerijflats. Daarmee is deze wandelroute vooral interessant voor wie meer wil weten over (de ideeën achter) stadsuitbreidingen, de samenhang met werkgelegenheid (Werkspoor, Demka) en de geschiedenis van de voormalige gemeente Zuilen (in 1954 door Utrecht geannexeerd), allemaal zaken die in het routeboekje uitvoerig en voorbeeldig worden toegelicht.

Eemdijk: wandelen tussen schapen

Groter contrast dan tussen de Daalse dijk en de Eemdijk is haast niet denkbaar. Is de eerste grotendeels opgelost in de stad, de tweede ligt nog goed herkenbaar in het open poldergebied ten noorden van Baarn waarin bebouwing schaars is. Op een door ons vermeden aanlooproute en een 'verboden toegang'-stuk na loopt de wandeling over de onverharde dijk die we moeten delen met vele, niet schuwe schapen. De dijk volgt aanvankelijk een zijtak van de Eem met her en der na overstromingen achtergebleven kolkgraten (hier 'waaie' genoemd), nu het domein van eenden, meerkoeten en aalscholvers. Het landschap is weids en leeg en het dijkpad is - de voorjaarsbloei blijkt net weggemaaid - wat saai. Na een kleine twee uur naderen we de Eem zelf, in eerste instantie alleen herkenbaar aan bootmasten die over een onzichtbare rivier glijden. Pas ter hoogte van Eembrugge nadert de dijk het riviertje tot op enkele meters om vervolgens door veel oeverbebouwing weer grotendeels aan het oog onttrokken te worden.

De door ons gelopen route over de zomerdijk van de Eem is een van de zestien wandel-, fiets- en kanotochten die Lourens Vellinga beschrijft in *Oude lijnen in het*

Utrechts landschap. Alle door hem beschreven routes volgen bestaande, verdwenen of denkbeeldige lijnen. Voorbeelden: het baanvak van een in het ongereede geraakte spoorlijn, de grens tussen het Gooi en Eemnes, te volgen langs oude grenspalen, de landschappelijke 'kabelgoot' van A2, Amsterdam-Rijnkanaal en de spoorweg Amsterdam-Utrecht, verschillende zomer- en slaperdijken en zelfs de 52e breedtegraad. Het is een originele en historisch interessante invalshoek om routes uit te zetten. De samensteller waarschuwt gebruikers van zijn gids dat er regelmatig 'gestruind' moet worden, met andere woorden: de wandelaar of fietser zal onderweg hindernissen zoals hekken, sloten en verbodsborden moeten omzeilen om enorme omwegen te voorkomen.

Oude lijnen is vooral een ideeëngids. De schaal van de kaartjes is soms ontoereikend voor een probleemloze wandeling, de routebeschrijving ontbeert concrete richtingaanwijzingen en de historische achtergrondinformatie is niet concreet gerelateerd aan wat de wandelaar of fietser op zijn weg tegenkomt. Zo lezen we in de gids niets over Eemnessersluis, het interessante complex van sluis (1650) en gemaal (1883) halverwege onze route en een uitste-

Nijhoff-wandeling: de Oosterstraat in 1937 met links op de hoek Nijhoffs woning.

□ UIT: LIT, UTRECHT IN WOORD EN BEELD 1937/38 NR.11 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Nijhoff-wandeling: het Kledingmagazijn Dijckhoff (Lange Viestraat) in 1929

□ PRENTBRIEFKAART NAAR FOTO DOOR ALEX BOUMAN | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

kende picknickplaats. Zelfs een verwijzing naar het daar aanwezige informatiebord ontbreekt. Wél vermeldt Vellinga in zijn boekje bij iedere route literatuur en websites voor wie zich tevoren of naderhand verder wil informeren.

Nijhoff: verbeelde wandeling

In *Awaters spoor. Literaire omzwervingen door het Utrecht* van Martinus Nijhoff beschrijft Niels Bokhove de Utrechtse jaren van de dichter (1933-1941), de sporen die hij er na liet en de inspiratie die hij er opdeed voor zijn beroemde, lange gedicht *Awater* (1934). Bokhove schreef niet alleen een literaire wandelgids, maar vooral een belangrijke aanvulling op de Nijhoff-literatuur. Veel aandacht besteedt hij aan Nijhoffs relatie met Josine van Dam van Isselt, lerares klassieke talen aan het Stedelijk Gymnasium. Daarvoor kon hij putten uit tot nu toe onbekende brieven van Nijhoff aan deze geliefde en uit haar brieven aan het schildersechtpaar Pyke en Heddy Koch. Daarnaast ontrafelt Bokhove het ontstaan van *Awater* en maakt hij aannemelijk langs welke Utrechtse panden de hoofdfiguur zich in het gedicht verplaatst, zoals Kledingmagazijn Dijckhoff, Lange Viestraat / hoek Oudegracht (nu Randstad) en de specta-

culaire lunchroom / biljartzaal Heck's aan de tegenoverliggende hoek aan de Potterstraat (nu Intersport).

Bokhove ontwierp twee Nijhoff-wandelingen, een (grotendeels) binnen de singels, een aan de oostkant van de stad (Oudwijk, Wilhelminapark). Wij liepen de laatste en combineerden die met een stuk van de eerste. Beide lenen zich uitstekend voor de (vroeg) avond, de uren waarin ook *Awater* door de stad zwerft. Routebeschrijving en toelichtingen zijn onberispelijk, het boekje is mooi verzorgd, zij het minder handzaam om mee op pad te nemen. Misschien is dat laatste ook wel overbodig, want *Awaters Spoor* is van de zes uitgaven het meest geschikt om alleen maar te lezen zonder te wandelen. Wie de Utrechtse binnenstad en oostkant goed kent, maakt in het voetspoor van *Awater* vanzelf een verbeelde wandeling, daarbij geholpen door de goed gekozen illustraties.

Rotsoord: charmant allegaartje

De *Wandelroute Rotsoord* voert langs elf panelen opgesteld bij even zo vele bezienswaardigheden op de vierkante kilometer die begrensd wordt door Vondellaan, Briljantlaan, Diamantweg en Vaartsche Rijn. Rotsoord, vernoemd naar het eind 17e-eeuwse

buitenhuis van de marmermaker Francois van Oort, was ooit een levendige buurt met scheepswerven, aardewerk- en tegelfabrieken en andere bedrijven. Nu is het een nogal verrommeld stukje Utrecht waar we zulke uiteenlopende activiteiten aantreffen als de Vogelopvang, de Utrechtse Harley Davidson Club, volkstuintjes, een poppodium (Tivoli De Helling), een dierenweide, een caravanparkje van anarchistische kunstenaars en een basisschool. Aan de meeste van de huidige bewoners en gebruikers besteedt de route helaas geen aandacht. De (deels vervuilde) panelen en de brochure (met identieke tekst en illustraties) geven informatie over wat er ter plekke te zien was of is, zonder echter een overkoepelend chronologisch verhaal of veel samenhang te bieden. Daarin voorziet wel de website van de gemeente die bovendien ingaat op de toekomst van dit interessante gebied (via zoekfunctie 'Rotsoord'). Bovendien valt daar een audiowandeling te downloaden die deels samenvalt met de door ons gelopen route maar onafhankelijk ervan tot stand lijkt te zijn gekomen. Het uurtje dat de slentertocht door Rotsoord kost, is goed te combineren met een bezoek aan de *Toonkamer, Center for Interior Design*, gevestigd in een deel van de (voormalige) Pastoe-fabriek.

Wandelroute Rotsoord: Luchtfoto van de Jutfaseweg (voorgond), de Vaartsche Rijn en de fabrieken van de Utrechtse Machinale Staal- en Meubelfabriek U.M.S. Pastoe, gezien vanuit het westen. In het midden het terrein van de voormalige buitenplaats Rotsoord.

□ FOTO KLM AEROCARTO | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Wandeling Het Stichtse Lijntje: de gedenknaald aan de Torenlaan in Soestdijk ter herdenking van de Slag bij Waterloo; deze naald staat precies in de zichts van het Paleis Soestdijk

□ PRENTBRIEFKAART DOOR A. BOER NAAR EEN FOTO, CA. 1900 - 1905 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Stichtse Lijntje: forensen en toeristen

Eerder dit jaar was in Het Utrechts Archief een expositie te zien gewijd aan het Stichtse Lijntje, de spoorlijn tussen Utrecht en Baarn, oorspronkelijk bestaand uit het traject vanaf het Utrechtse Buurtstation tot Den Dolder (gereed gekomen in 1863) en het traject Den Dolder-Baarn (1898). Mede dankzij de vele haltes onderweg werd het lijntje al snel populair onder forensen en dagjesmensen. Dat geldt eigenlijk nog steeds voor de huidige verbinding, al is het aantal opstapplaatsen in de loop der jaren fors verminderd.

Bij de expositie verscheen een wandelboekje met de beschrijving van een route die in zeven etappes van station naar station voert. De route - 30 kilometer lang - loopt zoveel mogelijk parallel aan het spoor. Alleen tussen Utrecht Overvecht en Bithoven moet de wandelaar al meanderend van de noord- naar de zuidzijde van de spoorlijn vele (mooie) kilometers extra maken. Wij liepen het traject Den Dolder-Baarn, onderweg de (voormalige) stationnetjes van Soest Zuid, Soest, Soestdijk en Baarn (Buurtstation) passerend.

Uit de toelichting op de route leren we dat Den Dolder zijn bestaan grotendeels te danken heeft aan de spoorlijn. De beschik-

baarheid van een (toen nog onaanzienlijk) station en veel goedkope grond trok investeerders aan. Begin 20e eeuw vestigde Christoph Pleines er een zeepfabriek en liet hij voor zijn personeel woningen en algemene voorzieningen bouwen. Op hetzelfde terrein is nu de fabriek van Remia gevestigd die Den Dolder op een fabrieksmuur aanprijst als 'het sauzenhart van Nederland'. De komst in 1911 van de Willem Arntsz Hoeve als 'buitengesticht' van het Utrechtse Willem Arntsz Huis vormde een tweede factor die bijdroeg aan de groei van het dorp.

Elders profiteerden al aanwezige bewoners van de komst van de spoorlijn. Halte De Paltz, waarvan nu alleen nog de vage contouren zichtbaar zijn, werd speciaal op verzoek van jonkheer Rutgers van Rozenburg aangelegd en station Soestdijk kreeg een houten veranda zodat prinses Emma en later koningin Wilhelmina zonder nat te worden de trein konden betreden. Het zijn dit soort historische weetjes die de wandelaar anders doen kijken naar wat hij onderweg tegenkomt en doen beseffen hoezeer het spoor in de 19e eeuw voor omwonenden en bezoekers nieuwe werelden openden.

Na het Baarnsche Bos doorkruist te hebben beëindigen we de wandeling in het fraaie

tot café-restaurant omgetoverde Baarnse Buurtstation. Een route die zowel wandel- als historisch plezier oplevert.

Zochergroen: bomen bewonderen

Dat geldt zeker ook voor de wandeling langs opmerkelijke bomen in en monumenten langs het Zocherplantsoen, het singelpark - in zijn tijd 'wandelingen' genoemd - in zijn tijd 'wandelingen' genoemd - in 1828 ontworpen door de bekende (tuin)architect Johan David Zocher. Door coulissebeplanting, bewust aangebrachte zichtlijnen en slim gebruik van aanwezige elementen als de singel en hoogteverschillen creëerde hij een openbaar wandelpark in een romantische landschapstijl dat bij bijna alle Utrechters in de Top Vijf van geliefde locaties staat. Het is een van de vijf Nederlandse parken met de status van Rijksmonument (ook het Wilhelminapark hoort daartoe). Na enkele decennia waarin het park nogal verwaarloosd werd en dichtgroeide, vond tussen 2005 en

Besproken wandelgidsen

Bokhove, Niels, *Awaters spoor. Literaire omzwervingen door het Utrecht van Martinus Nijhoff*. Amsterdam, Uitgeverij Bart Lubberhuizen, 2010. 104 blz., ISBN 978 90 5937213 9 € 17,90

Dekker, Inge (eindredactie), *Zochergroen. Wandelen langs bijzondere bomen in het Utrechtse Singelgebied*. Utrecht, Milieucentrum Utrecht, 2009; 112 blz., ISBN 978 90 807345 € 12,50

Lansink, Victor, *De stad uit met het Stichtse Lijntje. Spoorwandeling Utrecht-Baarn*. Utrecht, Het Utrechts Archief, 2010. 28 blz., ISBN 978 90 76366 22 7 € 4,95 (alleen verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief of via www.hetutrechtsarchief.nl)

Santen, Bettina van, *De Daalsedijkroute. Een tocht langs 1000 jaar geschiedenis*. Utrecht, Gemeente Utrecht, 2009; 36 blz., € 5,00

Sprangers, Peter, *Wandelroute Rotsoord. 500 jaar aan uw voeten*. Utrecht, Stichting Historische Kring Tolsteeg Hoograven, 2009. 18 blz., € 5,95 (te bestellen via info@hkth.nl)

Vellinga, Lourens, *Oude lijnen in het Utrechts landschap. 16 wandel-, fiets- en kanoroutes in de provincie Utrecht*. Amsterdam, Buijten & Schipperheijn, 2009. 120 blz., ISBN 978 90 5881 336 7 € 14,50.

Noten

- 1 De auteur liep (delen van) de zes routes met steeds een tot drie medewandelaars. Ik dank hen voor hun gezelschap, opmerkingen en commentaar tijdens en na afloop van de wandelingen.
- 2 *Gids voor reizigers in de stad Utrecht, en hare fraaije omstreken: een onmisbaar handboekje voor hen, die in korten tijd het merkwaardigste der stad wensen te zien*. (Utrecht, Wetter, 1852).
- 3 Zie het resultaat van zoeken op de trefwoorden 'wandeling' en 'gids' in Sabine, de online-bibliografie van literatuur over stad en provincie Utrecht: www.sabine.nu (geraadpleegd 1 juli 2010).
- 4 H.J. Broers, *Utrecht: Historische Wandelingen*. Nieuwe geïllustreerde uitgave door C.W. Wagenaar (Utrecht, J.J. Molijn en A.J. van Huffel, 1909).
- 5 Althans de door ons afgelegde (deel)routes.

2010 een renovatie en herinrichting plaats die het Singelgebied zoveel mogelijk in zijn oude luister moet herstellen.

De wandeling die wij maakten met behulp van de gids *Zochergroen* bewijst dat dat grotendeels gelukt is. Zochers ideeën en werkprincipes worden al wandelend zichtbaar. Dat geldt vooral ook de boombeplanting, hoofdthema van deze route. *Zochergroen* is een wandeling 'langs bijzondere bomen' en daarvan zijn er tientallen te vinden, van een zachte eik uit 1835-1840 tot een tulpenboom geplant in 2000. Liefst zestig bomen worden in de gids beschreven en afgebeeld en vijftig daarvan zijn door de gemeentelijke Dienst Stadswerken voorzien van genummerde bordjes met de Nederlandse en Latijnse naam en het vermoedelijke plantjaar. Gedachtig Zochers bedoelingen besteedt de routebeschrijving ook aandacht aan 25 historische monumenten en locaties die vanuit het park zichtbaar zijn. Dat is inclusief de Zeven Steegjes, de volksbuurt die het stadsbestuur en Zocher juist wilden camoufleren door de aanleg van een verhoogde wal en een verlaagd pad. De gids verdeelt de totale route in zes deelwandelingen van brug tot brug en biedt bovendien een mooie doorsteekroute van eind- naar beginpunt (Wittevrouwenbrug naar Willemsbrug).

Zochergroen: gezicht op Sonnenborgh (Sterrenwacht)

□ FOTO MAURICE VAN LIESHOUT

De hier besproken wandelroutes zijn aanwinsten voor zowel wandelaars als voor liefhebbers van lokale geschiedenis. Wij gingen anders kijken naar wat vertrouwd leek en zagen en voelden soms de geschiedenis herleven in onze alledaagse, 21e-eeuwse omgeving.

Behalve bij het stadhuis was er op 7 mei 1945, Bevrijdingsdag in Utrecht, ook feest aan de Maliebaan. Een bijzondere foto toont aartsbisschop Jan de Jong met zijn naaste medewerkers, genietend van een optocht van dankbare katholieken. Later zou ook de universiteit hem huldigen.

Bevrijdingsdefilé aan de Maliebaan

Een historische foto uit de meidagen van 1945

Op maandag 7 mei 1945 was het voor Utrecht Bevrijdingsdag. De rood-wit-blauwe vlaggen werden uit de Domtoren gestoken, burgemeester Ter Pelkwijk keerde terug op het gemeentehuis en de Canadese en Engelse bevrijders trokken met groot materieel de stad in, gadegeslagen door rijen enthousiaste Utrechtse. De scène op het bordes van het stadhuis is druk gefotografeerd en talloze malen gepubliceerd. Vrijwel onbekend is de hier afgebeelde foto van een andere huldiging tussen vier en vijf uur in de middag van diezelfde dag op de Maliebaan, waar een defilé plaatsvond voor 'het paleis' van de aartsbisschop.¹ Mgr. Jan de Jong stond daar, omringd door een aantal van zijn naaste medewerkers, in de deuropening van nummer 40 de voorbijtrekkende katholieke gade te slaan. Een illegaal blad gaf vers van de lever een kort verslag, dat kennelijk van de hand van een ooggetuige is: 'Monseigneur De Jong werd nu door duizenden mensen onder een ovatie van bloemen en zwaaiende vlaggetjes toegejuicht, en in defilé trokken ze aan hem voorbij op de pittige marsmuziek van het U.M.I. muziekkorps. Ongeveer drie kwartier duurde dit voorbijtrekken van de stoet, waarbij op de schouders van enkele mannen ook twee Tommies werden meedragen. In een korte toespraak had Deken Wiegerink de principiële houding van den Aartsbisschop gedurende de bezettingsjaren geroemd, waarna Mons. De Jong een dankwoord sprak en wees op de morele steun die uitging van H. M. de Koningin. Veel bloemstukken werden aangeboden en het hele volk zong hierna het Wilhelmus en het Engelse Volkslied. Onder het zingen van vaderlandse liederen ging na afloop van deze hartelijke hulde de menigte uiteen.'²

Bloemen op de stoep

De foto van het evenement heeft een aandachtige kijker heel wat te vertellen. Ze is genomen op het moment dat een groep meisjes voorbijtrekt, die stuk voor stuk een vlag dragen waarvan de betekenis niet nader is vast te stellen, al zal het om een katholieke meisjesclub gaan, misschien de vooroorlogse Katholieke Jonge Vrouwen. De route is omzoomd door verkenneren, terwijl op de voorgrond rechts (met armband) een lid van de Binnenlandse Strijdkrachten, de BS, staat opgesteld. Langs de voorgevel van het huis staat links en rechts bij wijze van erewacht een aantal zeeverkenneren, te herkennen aan hun witte mutsen. Op de stoep zijn boeketten bloemen neergelegd. De aartsbisschop, in toog met paarse sjerp, kalotje en borstkruis, de prelatenhoed met kwasten in de hand en omringd door

een zestal klerikale heren, wuift de voorbijgangers toe. Op de eerste verdieping slaan twee dames, van wie één met schort, vanuit de werkkamer van de bisschop de feestelijke stoet gade.

Van links naar rechts

Aartsbisschop Jan de Jong had zich als professor in de kerkgeschiedenis op het grootseminarie Rijsenburg - hij was dat van 1914 tot 1935 - al een overtuigd antifascist en antinationaalsocialist getoond. Als aartsbisschop van Utrecht en voorzitter van de Bisschoppenconferentie had hij meer dan eens maatregelen van de bezetter en vooral de Jodenvervolging principieel en fel afgewezen. De tekst van een protesttelegram aan Seyss Inquart werd op 26 juli 1942 in alle katholieke kerken van de preekstoel voorgelezen, met als gevolg dat een week later bij wijze van represaille alle katholiek gedoopte Joden met voorrang werden opgepakt. Het ophalen van Joden door Nederlandse politiemensen verklaarde de aartsbisschop publiekelijk 'in hoge mate ongeoorloofd', met als gevolg dat in de stad Utrecht zes katholieke agenten weigerden dat vuile werk nog langer te doen.

De zes heren die met De Jong voor het paleis staan opgesteld, hebben elk op hun eigen manier de antinazi-inspanningen van de aartsbisschop van harte ondersteund. Links staat, de zwarte hoed tegen de borst, de pastoor van de Martinusparochie (Oudegracht) en proost van het kapittel, J.G. van Schaik (1871-1956). In de oorlog speelde hij vooral een rol als geestelijk adviseur van het R.K. Werklieden Verbond. Dat hief in de zomer van 1941 zichzelf op toen het dreigde te worden genazificeerd onder de beruchte NSB'er H.J. Woudenberg, leider van het Nederlands Arbeidsfront dat de vakbonden moest gaan vervangen. Bij die actie gaf de opinie van Van Schaik, die de stemming in het RKWV als geen ander kende, de doorslag. Naast hem, ook met paarse sjerp en met een rond mutsje op, het zogenaamde *Schaepmanpetje*, staat de vicaris-generaal (eerste plaatsvervanger) van de bisschop, Mgr. Th. (Dirk) Huurdeman (1878-1958). Hij zat in de oorlogsjaren volledig op één lijn met de bisschop, wiens plaats hij inderdaad enkele keren heeft moeten innemen.

Daarnaast, achter De Jong en Huurdeman, staat prof. dr. Inno van de Berg (1890-1977), filosofiedocent, oud-collega en vriend van de aartsbisschop. Naast de bisschop staat de oude plebaan (pastoor van de kathedrale kerk) J. Batenburg (1879-1960), die een paar maanden later vanwege zijn

gezondheid met emeritaat zou gaan. Even verderop, tussen twee vlaggen, staat Th. W. van Luenen, (1905-1985) tweede secretaris van het bisdom, en later twintig jaar lang (1949-1968) pastoor van De Meern. Toen de radiotoestellen moesten worden ingeleverd, liet hij een kleine ontvanger op de lift monteren, zodat hij dagelijks op een zeer laat of een zeer vroeg uur het nieuws van Radio Oranje onder de slaapkamerdeur van de bisschop kon doorschuiven.

Even verder naar rechts staat glimlachend, de linkerhand op borsthoogte, dr. J. Geerdinck, een slimme en rechtlijnige jurist, formeel eerste secretaris van het bisdom maar feitelijk de voornaamste adviseur van de aartsbisschop. In 1947 werd hij vicaris-generaal. De Jong wilde hem graag als zijn opvolger op de Utrechtse zetel, een wens die tot opluchting van velen niet werd vervuld.³ Boven uit het raam kijkt de huishoudster Jule Nieuwenhuis, een Friezin die indertijd met De Jongs voorganger, Mgr. J.H.G.Jansen, was meegekomen. Naast haar, met schort, het 'tweede meisje', wier gezicht gedeeltelijk schuilgaat achter de boom voor het huis.

Nagekomen huldiging

De historicus prof. Pieter Geyl raakte die middag als arge-loze agnosticus bij toeval verzeild tussen de defilerende Utrechtse katholieken. Hij was als verzetsman op het adres van de BS, ook aan de Maliebaan, op bezoek geweest om daar het contact dat hij al langer met hen had, te vernieuwen. Er werden daar op dat moment prominente NSB'ers opgebracht, onder wie de echtgenote van Anton Mussert. 'Wilt u tante niet zien?', was de vraag die hem terloops werd gesteld, waarbij bekend werd geacht dat de kleine Nederlandse 'Leider' was getrouwd met de zuster van zijn

moeder. Geyl hoefde niet zo nodig en stond snel weer op straat. Daar was dus dat defilé gaande, de vreedzaamste parade die de Maliebaan ooit had gezien, niet opgeluisterd door militaire marsmuziek, maar door een accordeon die een kapelaan van een van de stadsparochies had meegenomen. Maar Geyl wilde naar de Jan van Scorelstraat, waar hij tijdelijk inwoonde bij zijn collega C.D.J. Brandt. Hij liep dus richting Nachtegaalstraat. Een paar jonge BS'ers, met revolvers gewapend, hielden hem staande met de instructie niet tegen de stoet in te lopen. 'Maar er is toch plaats genoeg', zei Geyl, die meende dat die jongens wel naar hem zouden luisteren. 'Uw generatie weet niet wat orde is, mijnheer', antwoordde de vlegel. Het was de eerste aanvaring van Geyl met het nieuwe bewind. Het was niet de laatste, want de geleerde was van nature een dwarsligger.⁴

Een klein jaar later, op 26 maart 1946, trad Geyl op als promotor bij de erepromotie aan de Rijksuniversiteit Utrecht van (inmiddels) kardinaal De Jong. In zijn *laudatio* prees hij de doctor honoris causa om diens moedig opkomen voor geestelijke vrijheid en menselijkheid. En dat niet in een isolement, alleen voor katholieken, 'maar door samenwerking hebt gij ons aller geestkracht in die zware tijd gesterkt'.⁵ Daarmee had ook professor Geyl zich bij de huldiging van aartsbisschop De Jong aangesloten.

Noten

- 1 Maker noch herkomst van de foto konden tot nu toe achterhaald worden. De auteur verkreeg destijds een afdruk via Museum Catharijneconvent.
- 2 *De Nieuwsbode. Orgaan van de vrije pers.* 2 (1945) nr.114 (9 mei 1945) 1. Het redactieadres van het gestencilde 'Nieuwsblad' was gevestigd aan de Croesestraat 45bis. Zie ook: J. van Miert (redactie), *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945.* (Utrecht 1995) 225 en 274 en H.W.F.Aukes, *Kardinaal de Jong* (Utrecht 1956) 504-505.
De weinig overzichtelijke monografie van W. Buitelaar, *Panden die verhalen. Een kleine oorlogsgeschiedenis van de Utrechtse Maliebaan* (Utrecht 2008) negeert de landelijke betekenis van het geestelijk verzet vanuit het adres Maliebaan 40 en maakt evenmin melding van het defilé op 7 mei 1945. Voor de rol van De Jong zie ook mijn: *Aartsbisschop in oorlogstijd* (Baarn 1996).
Het initiatief tot de manifestatie schijnt te zijn genomen door de augustijner pater Sebastianus van Nuenen, pastoor van de Augustinuskerk. De organisatie was in handen van deken A. Wiegink, pastoor van de H. Hartparochie in Oudwijk.
- 3 Over J.Geerdinck en zijn rol tijdens en vlak na de oorlog: G.A.M. Abbink, 'Geerdinck 1902-1977', in: *Analecta Aartsbisdom Utrecht* 50 (1977) 247-266. Aukes (zie noot 1) vertelt dat ook mr. J.H. van Maarseveen, de latere minister, in het defilé meeliep. Deze Utrechtse advocaat had het verdiend in de deuropening te staan, want hij had de aartsbisschop tijdens de bezetting meer dan eens van advies gediend.
- 4 P. Geyl, *Pennestrijd over staat en historie* (Groningen 1971) 372. Geyl noemt het voorval in zijn gesproken herinneringen weliswaar 'een incidentje', maar toch wel een 'dat te denken gaf over de geest die zich van vrij wat verzetsmensen had meester gemaakt'.
- 5 *Jaarboek der Rijksuniversiteit Utrecht 1945-1946*, 64.

Achterberg en Langbroek

De dichter Gerrit Achterberg (1905-1962) werd geboren in de koetsierswoning van kasteel Sandenburg in Langbroek. Zijn dichtwerk bevat talloze referenties aan zijn geboortestreek, terwijl er omgekeerd in en rond Langbroek weinig herinnert aan Achterberg. Streekgenoot Wim van Amerongen ging op zoek naar de mensen die (de familie) Achterberg gekend hebben, naar de sporen van de streek

in Achterbergs gedichten en naar het leven van boeren, burgers en adellijke buitenlui in de eerste helft van de vorige eeuw. De rijk geïllustreerde speurtocht besluit met de beschrijving van een Achterberg-wandelroute.

Wim van Amerongen, *In de voetsporen van Gerrit Achterberg. Driebergen-Rijsenburg: Uitgeverij Kleine Geschiedenis van de Heuvelrug*, 2010. 223 p. ISBN 978 90 78568 14 8. €19,95.

Ode aan de Domstad

Willem Hendrik Gispén is in Utrecht geboren (1943) en getogen. Hij heeft er gestudeerd en is, op een paar korte onderbrekingen na, steeds verbonden geweest aan de universiteit. Van 2001 tot 2007 was hij rector magnificus en nu is hij universitair universiteitshoogleraar. In *Ik adem Utrecht* vermengt hij zijn persoonlijke ervaringen met leven en wonen in Utrecht met algemene feitjes en toepasselijke fragmenten uit het werk van uiteenlopende (Utrechtse) dichters. Het leverde een onderhoudend boekje op, al zal de hardcore Utrechtfan er weinig nieuws in ontdekken.

Willem Hendrik Gispén, *Ik adem Utrecht. Utrecht: Uitgeverij Matrijs*, 2010. 112 p. ISBN 978 90 5345 408 4. €14,95.

Monumenten van Vianen

In de reeks *Monumenten-inventarisatie provincie Utrecht* verscheen onlangs het 36e (!) deel, gewijd aan Vianen. Aan de rijke historie van Vianen en de kleine kernen Hagestein, Everdingen en Zijderveld herinneren vele monumenten, die in dit boek stuk voor stuk beschreven worden. Eraan vooraf gaat een uitgebreide inleiding over de historische en ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente.

Het materiaal van dit boek en andere in de reeks leent zich voor een aantrekkelijke publieksuitgave. Nu moet de lezer het echter doen met een weinig monumentale uitgave, een werkboek voor ambtenaren in een minuscuul lettercorps, met kleine zwart-witfoto's en een leesonvriendelijke bindwijze. Toch is het jammer dat deze serie bijna in het geheim verschijnt, onvindbaar in de boekhandel en op de eigen site van uitgeverij SPOU. Alleen via mede-uitgever Kerckebosch is het boek online te bestellen.

Ton Fafanie en Elisabeth Stades-Vischer, *Vianen geschiedenis en architectuur. Zeist / Utrecht: Uitgeverij Kerckebosch / SPOU*, 2010 (*Monumenten-inventarisatie provincie Utrecht deel 36*). 398 p. ISBN 978 90 6720 477 4. €26,45.

Tuinwijken in Zeist

In een 'balansstijl', de Haagse variant van de Amsterdamse school, verenigden zich in de jaren 20 en 30 functionaliteit, soberheid, geborgenheid en esthetiek. Wonen in zulke huizen in een groene omgeving was en is gewild, zeker in aantrekkelijk gelegen dorpen als Zeist: buiten, maar niet ver van de grote stad. Dit aardige, maar wat rommelige boek plaatst de totstandkoming van de Zeister tuinwijken in een brede historische context. In het middendeel gebeurt dat door het fictieve verslag van een tour door Zeist in 1932. Origineel, maar stilistisch niet erg geslaagd.

Joost Kingma, *Tuinwijken in Zeist. De allure van het Interbellum. Driebergen-Rijsenburg: Uitgeverij Kleine Geschiedenis van de Heuvelrug*, 2009. 143 p. ISBN 978 90 78568 13 1. €19,95.

Ook verschenen

Nelly Dijkstra, **'Het gaat door!' Inspiratie en spiritualiteit in voormalig slotklooster Gods Werkhof**. Utrecht: Matrijs, 2010. 144 p. ISBN 978 90 5345 400 8. €24,95. Geschiedenis van de uit 1960 daterende priorij Gods Werkhof, gelegen nabij Werkhoven. Sinds het vertrek van de zusters Augustinessen is er een conferentiecentrum gevestigd.

Lydia Hagoort, **'Wat een arm, arm volk' Oorlogsdagboek van Gijsbertha Hagoort-van Dijk**. Z.p., Tienstuks, 2009. 92 p. ISBN 978 90 8860 029 6. €30,-. Dagboek van een Woerdense huisvrouw, aanvullend met de familiegeschiedenis en een beschrijving van de oorlogsgebeurtenissen in Woerden.

Martin van Thiel, **Over bruggen**. Utrecht: Dichterbij Beeld Uitgeverij, 2010. 77 p. ISBN 978 90 79003 06 8. €15,-. Fotoboek over de J.P. Coenbrug (1897) en de Abel Tasmanbrug (1907) en de verbindingen die ze leggen tussen Lombok en zijn bewoners en de rest van Utrecht.

Wietse van der Velde, **Sint Joris op 't Zand. Geschiedenis van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland en haar parochie te Amersfoort**. Amersfoort: Bekking, 2009. 287 p. ISBN 978 90 6109 4104. €29,90.

Hieke van der Werff (met illustraties van Fiel van der Veen), **Een nacht in de Domkerk**. Utrecht: Stichting De Plantage, 2010. 144 p. ISBN 978 90 77030318. €12,95.

Jeugdboek over de belevenissen van drie kinderen tijdens een nachtelijke opsluiting in de Utrechtse Domkerk.

Hoefslagpalen langs het Zandpad van de Vecht

Langs het Zandpad in Maarssen, bij het bruggetje tussen de buitenplaatsen Goudestein en Vechtoever staat een hardstenen paal met merkteken 'A K' en 'N 13'. Een schetskaart uit 1855 geeft aan dat dit de hoofslagpaal is die de grens tussen het slag van Abcoude en dat van Ter Aa markeerde. Wat zijn hoofslagpalen en wat is hun geschiedenis?

De hoofslagpaal langs het Zandpad in Maarssen.

□ FOTO'S STEVEN DE CLERCQ

De oorsprong van verhoefslagging gaat terug tot de Grote Ontginning, de periode tussen circa 1000 en 1300, waarin het grote Hollands-Utrechtse veenmoeras werd ontgonnen, de grenzen tussen Holland en het Sticht werden vastgelegd en het *cope*-landschap ontstond. De ontginning verliep op een strak van hogerhand geregisseerde manier door ontginningsblokken in één keer uit te geven en aan te pakken. Voor de ontginning werd een beroep gedaan op kolonisten, die als tegenprestatie voor hun werk vrije boeren werden en het land dat zij ontgonnen, een *hoeve* van 16 morgen (ongeveer 14 hectare), in eigendom kregen. Dit werd vastgelegd in een privaatrechtelijke overeenkomst: de *cope*. Omdat maaiveld daling optrad door

ontwatering, werden de ontginningsblokken door zij- en achterkaden beschermd tegen wateroverlast. Zo werden de ontginningsblokken polders waar iedere *hoeve* de verantwoordelijkheid kreeg voor het onderhoud van de aan zijn erf grenzende dijk of sloot: de *hoefslag*.

Democratisch waterbeheer

Door voortschrijdende ontginning en maaiveld daling werden de ontginningsgebieden steeds kwetsbaarder voor overstromingen en voldeed deze kleinschalige vroege vorm van democratisch waterbeheer niet meer. Vooral nadat stormvloed in de 12^e en 13^e eeuw grote delen van het land hadden weggeslagen, werd een bovenlokale organisatie van het beheer van dijken en waterwegen noodzakelijk. Hieruit ontstonden de waterschappen. Ook dorpen en hoeven die niet direct

Steven de Clercq

Tot 1998 directeur van het Utrechts Universiteitsmuseum; voorzitter van Venster op de Vecht en vicevoorzitter van de Vechtplassencommissie.

Hans van Bommel

Is nauw betrokken bij de Historische Kring Maarssen en bij Museum Maarssen.

Paal met verhaal

Bijzondere historische palen
in het Utrechts landschap

3

aan belangrijke dijken lagen, hadden belang bij goed onderhoud. Na verloop van tijd werden alle belanghebbende dorpen en buurschappen uit de omgeving aangeslagen voor het onderhoud van een bepaald dijkvak: de *verhoefslaging*. De hoefslagen werden op de dijk gemarkeerd met hoefslagpalen, waarop letters of nummers aangaven wie voor dat slag verantwoordelijk was.

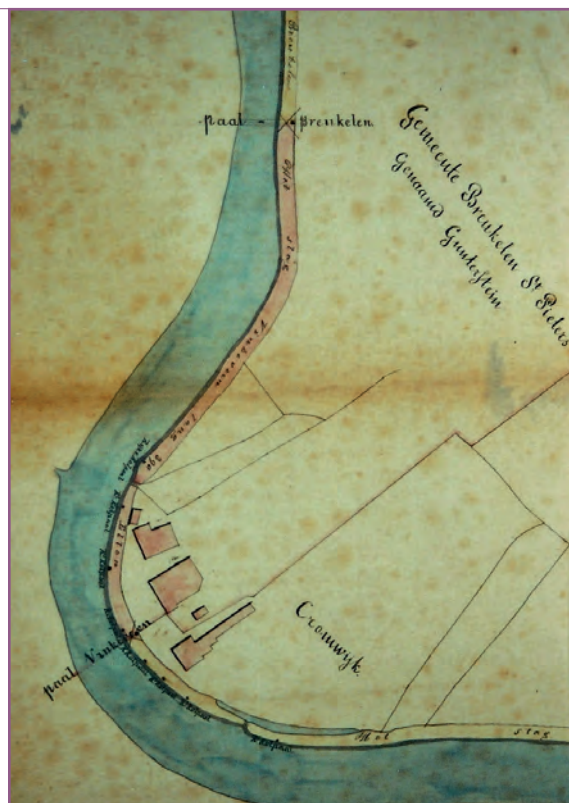
Dat het in de Vechtstreek ook zo ging, blijkt uit archiefstukken, de verschillende hoefslagpalen die in de achterliggende jaren zijn getraceerd en de al genoemde schetskaart uit 1855. In totaal zijn er negen hoefslagpalen bekend, alle achtkantig met bolle kop, uitgevoerd in Belgisch hardsteen met een hoogte van circa 75 cm en een doorsnee van circa 20 cm, voorzien van letters en/of nummer. Van twee palen is de exacte standplaats bekend, van drie andere kennen we die bij benadering en van de rest kunnen we daar slechts naar gissen.

Reglement verhoefslagpalen

Uit verschillende archiefstukken weten wij dat het 'beheer over [...] de opmaking en verhoging van den Zandweg en het Jaagpad langs de Vecht vanaf de Vechtbrug te Breukelen tot aan de Roodenbrug der Stad Utrecht' in één hand lag en was verdeeld in vijftien slagen waarvoor even zoveel dorpen verantwoordelijk waren. Uit alle stukken blijkt dat het gaat om 'opmaking en verhoging' van Zandpad en jaagpad. Dat kwam uiteraard de dijk ten goede, maar dijkonderhoud wordt nergens expliciet genoemd.

Wij hebben geen idee hoe de verhoefslaging tot stand kwam. Waar ze lagen, kunnen we slechts voor een deel reconstrueren uit archiefstukken en de schetskaart *Situatie Teekening van een gedeelte van den Vechtdijk, zijnde de Slagen Vinkeveen en Abcoude* van 26 februari 1855. Daarop staat de paal Abcoude precies waar hij nu nog staat: bij de brug tussen Vechtoever en het voormalige Endelhoven. Het slag Abcoude (1.860 ellen = 1.290 meter) liep tot paal Vinkeveen (bij Cromwijk); aansluitend liep het slag Vinkeveen (390 ellen lang = 270 meter) tot paal Breukelen. Daarna begon het slag Breukelen. Loenen was in 1831 verantwoordelijk voor slag 10 (736 ellen, ruim 500 meter) bij Zuilen. In 1751 lagen de hoefslagen van Vreeland, Nederhorst en Nigtevecht bij het gerecht Oostwaard 'in het Sandpad langs de Vecht tusschen Zuilen en Maarssen, voor respectievelijk 130, 80 en 150 roeden' (485, 300 en 560 meter).

De provincie Utrecht stelde op 13 juli 1854 een reglement vast 'betreffende het stellen van verhoefslagpalen'. Dat geeft aan dat zij zowel van hout als van basalt konden zijn. De maten die het reglement geeft, zijn kleiner dan die van de palen die wij langs de Vecht vonden. Onduidelijk is of er na 1854 bestaande palen zijn vervangen. Het reglement werd toegezonden aan alle gemeenten, 'ter uitreiking aan de waterschappen en andere schouwvoerende besturen met de last aan de respectieve besturen om voor de uitvoering daarvan zorg te dragen.' Bestuurlijke drukte is kennelijk van alle tijden.

Detail van *Situatie Teekening van een gedeelte van den Vechtdijk, zijnde de Slagen Vinkeveen en Abcoude* van 26 februari 1855.

□ PARTICULIERE COLLECTIE

Literatuur

Steven de Clercq en Hans van Bommel, 'Hoefslagpalen en een verkenning naar het onderhoud van de Vechtdijk', in: *Jaarboekje van het Oudheidkundig Genootschap 'Nijfartlake'* (2008), 106-114.

Landschap met vee, ca. 1863 (olieverf op doek 89 x 41 cm, particulier bezit)

□ UIT BESPROKEN BOEK

Op zoek naar een geurig, warm grijs

De in Utrecht geboren landschapsschilder Gerard Bilders (1838 - 1865) heeft, naast een levendig dagboek, ook een uitgebreide correspondentie met zijn mecenas Johannes Kneppelhout (1814 - 1885) nagelaten. Inmiddels is de lang verwachte, integrale versie van Brieven en Dagboek, bezorgd door Wiepke Loos, verschenen.

Albertus Gerardus Bilders werd in 1838 geboren aan de Donkere Gaard te Utrecht. Ook zijn vader, Johannes Warnardus Bilders was schilder. Het gezin streek voor enige jaren neer in Oosterbeek waar zich rondom zijn vader een groep jonge, *en plein air* werkende schilders vormde. De indrukken die de jonge Gerard opdeed in Oosterbeek zouden bepalend zijn voor zijn ontwikkeling: hij leerde er de natuur in al haar stemmingen liefhebben. Zijn leven lang zou hij blijven terugverlangen naar de zomers in Oosterbeek.

'Gij moet afgeschuurd'

Gerard werd opgemerkt door Johannes Kneppelhout - als schrijver bekend onder het pseudoniem Klikspaan -, die hem gedurende drie jaar financieel zou ondersteunen. Kneppelhout wilde zijn verse protégé niet alleen educatief vormen maar ook klaarstomen voor fatsoenlijk gezelschap: 'Tot nu toe hebt gij u een jongen gevoeld en als een jongen gedragen; dit moet nu uitraken; gij moet leren handschoenen dragen en een hoed opzetten. [...] Gij moet afgeschuurd,

wat gladder, wat bruikbaar, wat in één woord beschaafder worden.' Met het resultaat kon Kneppelhout tevreden zijn: 'Als ik nadenk wie gij voor weinig tijds nog waart en wie gij nu reeds zijt geworden, dan overstroomt mij een innig gevoel van dankbaarheid [...], daar ik u geholpen heb om te koomen, waar gij zijt.'

Ook als we het leeftijds- en standsverschil tussen beiden en 19e-eeuwse opvoedingsidealen in overweging nemen, ligt de zelfingenomenheid van Kneppelhout de moderne lezer soms wat zwaar op de maag. Kneppelhout maakte Gerard regelmatig het verwijt dat hij zo gesloten bleef. Bilders, zeker niet de meest toegankelijke persoon, hield zich waarschijnlijk op enige veilige afstand van zijn beschermheer, die weliswaar vaak steekhoudende raadgevingen gaf, maar deze meestal ook lardeerde met kritiek. Toch zou Gerard zijn dankbaarheid tegenover Kneppelhout blijven betuigen, tot op zijn sterfbed toe.

Over neerslachtigheid, het gevoel te kort te schieten tegenover zijn weldoener en het

Boekbespreking

Gekleurd Grijs. Johannes Kneppelhout (1814 - 1885) en Gerard Bilders (1838 - 1865). Brieven en dagboek. Bezorgd door Wiepke Loos. Zwolle, Waanders, 2009. ISBN 978 90 400 82000 9. 496 pagina's, € 39,50.

Marion Cornélie van Oudheusden

Kunsthistorica, publiciste en redactielid van dit tijdschrift.

idee dat hijzelf lui was schreef Gerard vaak. Wanneer wij echter de hoeveelheid werken bekijken die hij heeft nagelaten, is het duidelijk dat hier van luiheid geen sprake is. Veel eerder verwoordde Gerard op deze manier zijn constante onzekerheid over zijn eigen talent. Zijn faalangst kon hem lamleggen: 'Het zijn barensweeën, maar het welgeschapen kind komt niet.'

Kneppelhout voedde deze onzekerheid door aan te geven dat hij het vertrouwen verloor in een schilderscarrière voor zijn pupil. Kon hij niet beter schrijver worden, stelde hij hem voor. Dat Gerard over literair talent beschikte, is evident: zijn brieven en dagboek zijn vaak een genot om te lezen, beeldend beschreven, vol humor en rake observaties. Maar zijn hart, zijn wezen bleef liggen bij de schilderkunst, zoals hij Kneppelhout steeds weer verzekerde.

Armoede hoorde inmiddels bij zijn bestaan: 'Niemand moest schilder worden zonder eene water- en vuurzaak, een schaftekelder, een garen en bandwinkel of iets nederigs van dien aard tot broodwinning er bij', verzuchtte hij. Desondanks verloor hij zijn humor niet: 'Lieve rijksdaalders, vergeet mij niet ! U doe ik het ook niet.'

'Dien langen, vervelenden domtoren'

In Brussel leerde Gerard het werk van de landschapsschilders van Barbizon kennen, door wie hij zich erg geïnspireerd voelde maar naast wie hij zich ook tekort voelde schieten. 'Troijon, Courbet, Breton, enz. Moed hebben vele jonge schilders. Ik heb geen moed. Slotsom: ik ben een lor. Verder heb ik veel cognac gedronken en ook al veel naar den weg gevraagd, in de hoop van op den slechten te komen', vertrouwde hij zijn dagboek toe.

Bilders legde zich toe op het uitdrukken van natuurlijk zonlicht, zonder ateliersfeer, iets waarin hij ook regelmatig slaagde. Ver-

der zocht hij naar een bepaalde toon: 'Ik zoek naar een toon, dien wij gekleurd-grijs noemen; dat is alle kleuren, hoe sterk ook, zoodanig tot één geheel gebragt, dat ze den indruk geven van een geurig, warm grijs.' Het leek hem steeds weer te ontglippen.

Daarnaast probeerde hij een meeslepend gevoel in zijn werken te leggen, zonder succes: 'Ze lijken gemaakt door een ouden vent.' Hij wou dat zijn een hart vol vuur was: 'Maar ik zag, helaas ! te Utrecht het eerste levenslicht [...] en in de schaduw van dien langen, vervelenden domtoren blijft men altijd koud.'

Vanwege de frisheid van zijn schilderijen, die het directe gevolg zijn van zijn studies *en plein air* en zijn zoektocht naar 'gekleurd-grijs' zou Bilders uiteindelijk gezien worden als een van de wegbereiders van de Haagse School.

'Toestand van een huisdier'

'Ik ben te moede alsof mij te eeniger tijd iets zeer onaangenaams zal overkomen, iets, dat ik niet weet, niet ken en toch vrees.' Op het moment dat hij dit schreef, dacht hij zelf nog aan hypochondrie, maar het zouden de verschijnselen van de gevreesde tuberculose zijn. Toen zijn gezondheid verder verslechterde, ging hij weer bij zijn vader inwonen, vervallen 'tot den toestand van een huisdier'. Kneppelhout zou, in een vaak aangehaald maar nog steeds niet sleets citaat, Gerard voorspiegelen dat sterven is als het trekken van een pijnlijke kies: je ziet er misschien tegen op maar daarna ben je dan toch in de hemel...

De paar opgenomen brieven aan Kneppelhout van vader Bilders, die ook zijn vrouw had zien overlijden aan de ziekte die nu

Gerard Bilders, ca. 1860

□ FOTO ADOLPHE CONEN, AMSTERDAM | UIT BESPROKEN BOEK

zijn zoon (en uiteindelijk ook zijn dochter) sloopte, zijn hartverscheurend. 'Het is nu weer nacht. Ik zit, zoo als altijd, bij hem.' Hij zou Gerard liefdevol verzorgen tot het eind.

De bezorgster Wiepke Loos, die overigens meer sympathie voor Kneppelhout op kan brengen dan deze recensent, heeft een bijzonder grondige en nauwgezette uitgave samengesteld. Het notenapparaat is zo uitgebreid en boeiend dat de daar opgenomen informatie ook zeer de moeite waard is voor de lezer die niet per se affiniteit met Bilders zelf heeft, maar die feiten over de periode zoekt.

Een enkele opmerking: de uitgave starten met een (uitgebreide) alfabetische begrippen- en persoonslijst in plaats van een inleiding is enigszins ongelukkig. Ook loopt de nummering van de kleurenillustraties niet goed door, wat snel opzoeken hindert. Maar dit zijn kleinigheden die in het niet vallen bij de enorme hoeveelheid informatie en leesplezier die het boek te bieden heeft. Voor de komende decennia hebben we wat betreft de geschriften van Bilders de definitieve bezorging in handen.

Agenda en berichten

Vereniging

Historisch Café

Op *vrijdag 10 september* vertelt filosoof en literatuurhistoricus Niels Bokhove over boekhandel Broese in de Nachtegaalstraat, die dankzij de door directeur Chris Leeftang georganiseerde lezingen en voordrachten een belangrijke rol speelde in de Utrechtse cultuurele wereld.

Een maand later, op *vrijdag 8 oktober*, houdt historicus Menno Wiegman een inleiding over de restauratie van de Domtoren in de periode 1899-1932.

Het Historisch Café vindt plaats in het Zaadhuis van het Universiteitsmuseum, ingang via de Eligenstraat 37c (vanaf de Lange Nieuwstraat de zevende deur aan de rechterkant). Aanvang 17.00 uur, toegang gratis.

Jugendstil in Utrecht

Op *woensdag 6 oktober* verzorgen Els Jimkes en Tineke Barreveld van 10 tot 12 uur een lezing en rondleiding met als thema *Jugendstil in Utrecht*. Het programma start in de Aalmoenenierskamer van gebouw Orka, Mariahoek 17.

Opgeven voor deelname, uitsluitend op 8 september tussen 10.00 en 12.00 uur telefonisch bij Anne Marie Molensky: (030) 258 11 20. Er is plaats voor maximaal 35 deelnemers, kosten bedragen € 5,-.

IJsselstein 700 jaar

Op *woensdag 20 oktober* vindt een rondleiding plaats door het 700 jaar oude IJsselstein onder leiding van Fred Vogelzang. Hij promoveerde dit jaar op een onderzoek naar IJsselstein als soevereine baronie tussen 1720 en 1820. Deelnemers verzamelen zich om 14 uur voor het Fulco Theater, Overtoom 3 in IJsselstein (halte Binnenstad voor wie met de sneltram komt). De rondleiding duurt ongeveer 1,5 uur.

Deelnemers (maximaal 20) kunnen zich op 13 oktober tussen 10 en 12 uur opgeven bij Ellen Leussink: (030) 231 96 86.

Andere organisaties

Chinezen in Utrecht

Over het leven van de eerste Chinezen in Utrecht in de jaren 20 en 30 van de vorige eeuw is niet veel bekend. De 'pindamannetjes' vestigden zich in goedkope logementen in Wijk C. In oudere interviews met bewoners uit die wijk zijn enkele herinneringen vastgelegd en verder moeten we het doen met een paar reportages en berichten in de Utrechtse kranten. Dat en naoorlogs materiaal is door Dick Goosen bijeengebracht in het boekje *Chinezen in Wijk C 1932 - 2010* (40 blz., € 6,-, verkrijgbaar in het Volksbuurtmuseum).

Het boekje is verschenen naar aanleiding van de tentoonstelling *Chinees Meisje* die nog tot 22 september te zien is in het Volksbuurtmuseum en de nabij gelegen Kamer van Koophandel. De

expositie bestaat uit drie onderdelen die verleden, heden en toekomst vertegenwoordigen. *Het Logement* toont het leven van de eerste Chinezen in Utrecht vanaf de jaren 30, *De Theetuin* toont twintig nieuwe groeps- en familieportretten *Het Vrouwenkabinet* (in het gebouw van de KvK) presenteert vijftien krachtige, Chinees-Nederlandse vrouwen.

Het Volksbuurtmuseum Wijk C, Waterstraat 27, Utrecht is geopend van dinsdag t/m vrijdag en 's zondags van 11 tot 17 uur en iedere eerste zaterdag van de maand van 10 tot 15 uur. De entree bedraagt € 3,-; Museumkaart en U-pas geldig. De Kamer van Koophandel, Kroonstraat 50, Utrecht is open op werkdagen van 8.30 tot 17.00 uur. De entree is gratis.

Utrechtse Orgelzomer

Deze zomer vinden er in vele Utrechtse kerken concerten plaats in het kader van de *Utrechtse Orgelzomer* georganiseerd door de Stichting Utrecht Orgelland. Voor enkele concerten vindt samenwerking plaats met *Kerken Kijken Utrecht*, de organisatie die ervoor zorgt dat twaalf Utrechtse kerken hun deuren openen voor het publiek dat ter plekke informatie kan krijgen van deskundige gidsen.

Het programma van de Orgelzomer is te vinden in een folder die te verkrijgen is in de binnenstadskerken, bij RondOm en de VVV. Voor Kerken Kijken zie: www.kerkenkijken.nl

Wandelen en fietsen

Het Gilde Utrecht organiseert in augustus en september verschillende themawandelingen (zie www.gildeutrecht.nl), Aorta biedt architectuurwandelingen aan (www.aorta.nu) en in september zijn de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie weer te bezichtigen (www.fortenmaand.nl).

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 83e jaargang nr. 4 / augustus 2010 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 5: 1 september 2010

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: € 2,50. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief, Alexander Numankade 199, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220 en RonDom, Domplein 9.

Redactie M. van Lieshout (eindredactie), L. Dorsman, E. de Ligt, M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, K. van Vliet.

Redactieadres Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl

Bijdragen Sturen aan de redactie. Aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden incl. noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Roto Smeets Grafische Services

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter H.A.H.A. Willemsen **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht

Ledenadministratie ING-bank 575 520, Zoetermeer. U kunt zich opgeven door te schrijven naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer. *Opzegging* van het lidmaatschap dient schriftelijk te geschieden bij de ledenadministratie vóór 1 december. **Contributie** € 30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap € 12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 17,50 / bedrijven € 50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Verhuizen of toch verbouwen? Dat vraagt om een gratis waarde-indicatie..!

Verkoop: Verkopen van een woning is een specialistische aangelegenheid. ERA Makelaardij Utrecht is een actieve, scorende makelaar die dit op een succesvolle wijze voor u kan verzorgen.

Gratis aankoopadvies: Heeft u zelf een woning gevonden, neem ERA Makelaardij Utrecht dan mee als uw eigen makelaar voor één gratis begeleiding met advies. Uiteraard kunnen wij daarna ook het hele aankoopproces voor u begeleiden.

NVM Taxatierapport actietarief € 100,- + 1% (excl. btw) over de getaxeerde waarde, voor de juiste waarde op papier. Dit rapport wordt door alle financiële instellingen geaccepteerd.

Wilt u uw persoonlijke mogelijkheden bespreken, dan doen wij dat graag.
Dit gesprek kost u niets en levert waardevolle informatie op.
Bel voor een afspraak of lever onderstaande bon bij ons in.

Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht

Tel: 030 - 233 21 32

info@eramakelaardijutrecht.nl

www.EraMakelaardijUtrecht.nl

ERA verkoopt huizen!

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE / AANKOOPADVIES.

Naam:

Straat:

Postcode: Plaats:

Telefoon:

ZOELEN

AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

GRESNIGT & VAN KIPPERSLUIJS Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Domtoren Utrecht

Dé historische locatie in Utrecht voor uw vergadering, huwelijksvoltrekking, receptie of feest. Met of zonder privé rondleiding. Overdag en s'avonds!

Voor meer informatie

RonDom
Domplein 9-10 (naast de Domtoren), 3512 JC
Utrecht, T (030) 233 30 36, F (030) 230 01 08,
email: rondom@ubt.nl, www.domtoren.nl

Kantooradres
Hooghiemstraplein 132
3514 AZ Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

Mr J.C.V. Geenen

t 06 - 482 17 115
f 030 - 233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's

Inzenden voor 1 januari 2011

De Utrecht Geschiedenisprijs bestaat uit een bedrag van €2.500,- en een penning.

Een artikel dat in aanmerking wil komen moet gebaseerd zijn op nieuw en oorspronkelijk onderzoek of op een nieuwe interpretatie van bestaand onderzoek naar de geschiedenis van de stad of provincie Utrecht en mag nog niet gepubliceerd zijn.

In overleg met de jaarboek redactie zal het winnende artikel worden gepubliceerd in het Jaarboek Oud-Utrecht. Kijk voor voorwaarden, details en inzendingsadres op www.oud-utrecht.nl of vraag naar de voorwaarden bij Menno Wiegman: secretariaat@oud-utrecht.nl / 0647 980 928.

aangeboden door de vereniging

Oud Utrecht

hart voor historie en cultuurerfgoed in de provincie Utrecht

Het is tijd voor inspiratie.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt met de Europas van de Rabobank 50% korting bij meer dan 450 musea. Want we willen graag dat iederéén kan genieten van kunst en cultuur.

Het is tijd voor de Rabobank.

Rabobank